

Üzeyir bəy Hacıbəyli – 140

Milli hərəkatın formalaşmasında, millətin öz təyini müəyyənəlməsinə hazırlanmasında M.F.Axundzadədən üzü-bəriyə böyük fikir adamları içərisində Üzeyir bəy Hacıbəylinin müstəsna xidmətləri vardır. Yazıçı, musiqişünas, publisist, pedaqoq, jurnalist kimi çoxcəhətli fəaliyyəti ilə ədəbiyyat, mədəniyyət və mədəniyyət tariximizdə xüsusi yeri olan Üzeyir bəy Hacıbəyli "...Azərbaycan ədəbiyyatının nəhəng titanlar meydana çıxardığı müstəsna tarixi mərhələ"nin bənzərsiz yetirməsidir. Böyük ədəbin zəngin yaradıcılıq irsinin əhəmiyyətli bir hissəsini dövrünün ən aktual məsələrinə həsr etdiyi publisistik yazıları təşkil edir.

sin". O, millətin vəkili üçün meyarları da müəyyənəlməmişdir. Birincisi, "vəkil olan şəxs görək əhalinin hər bir ehtiyacından xəbərdar olsun. İkincisi, əhalinin ehtiyaclarından xəbərdar olan vəkil rus dilini mükəmməl bilməlidir ki, problemləri lazımi səviyyədə qaldıra bilsin. Üçüncüsü, vəkil cürrəti, cəsarətli olmalıdır: "... əhali ehtiyacından xəbərdar olub, o ehtiyacı söyləməyə də qadir olan vəkil görək ki, heç bir şeydən çəkinməyib və qorxmayıb, hər nə ki ürəyində vardır hamısını kəmalicəsarət və cürrət ilə ifadə etsin".

Ü.Hacıbəyli vəkili bir millət bəhədri-nə bənzədir və yazırdı ki, vəkil unutmamalıdır ki, o, əhalinin yeganə ümid yeridir. Dördüncüsü, millət vəkili şəxsi mənafeini unutmalıdır, "Əhalinin mənfəətini hər bir şeydən öziz tutmalıdır ki, onun hüsuluna da canı-dil ilə çalışsın. Dumada

tərməsinin vacibliyini önə çəkirdi. O bu işdə ziyahların üzərinə düşən vəzifələrdən bəhs edirdi. "İrşad" qəzetinin 14 fevral 1907-ci il tarixli 25-ci sayında çap etdirdiyi "Həlmizə dair" yazısında Rusiyada azadlıq hərəkatı başlayan bəri bütün millətlərin ərəsarət zəncirindən azad olmaq üçün güclərini sərf etdiklərini yazır və burada onların "haqiqi mücahidləri"nin, öncül şəxslərinin illərdən bəri apardıqları siyasi maarifləndirmə işlərinin böyük roluna diqqət çəkir və bizim ziyahların da zamanın tələbini doğan missiyanı yerinə yetirməli olduqlarını vurğulayırdı.

Ü.Hacıbəyli öz xalqının bütün imperiya boyunca gedən hadisələrini içərisində olmasın, bunun üçün isə milli oyanışa sahiblənməyi, içdən dəyişməyi ən vacib məsələ hesab edirdi: "... indiki zaman o zamandır ki, bizim camaat ümumrusiya inqilabında iştirak etməyə məcburdur; lakin bu Rusiya inqilabında iştirak edə bilmək üçün öz içində bir xüsusi inqilab törətməyə məcbur. Çünki ərəsarət hürriyyət bilə-bilə, zülməti nuri-maarif bilə-bilə Rusiya hərəkatı-azadlıqçıyanəsində iştirak etmək mümkün deyildir". O, bütün imperiyanı başına götürmüş inqilabi hərəkatdan uzaq düşməyin təhlükəsini xətləyirdi, bunu xalqın olum və ya ölüm məsələsi kimi qoyur: "... bu hərəkatda iştirak etməmək bizdən ötrü böyük bir təhlükəni möcib ola bilər, bizi hər bir cəhətdə ələmi-mədəniyyətdən uzaq salar və bilaxirbikülliyə tələf olmağımızda səbəb düşər".

Görkəmli ədəb onu düşündürən problemləri daim diqqətdə saxlayır və zaman zaman mətbuat orqanlarında yenidən həmin məsələ üzərinə qaydır, özünün təklif və rəylərini verir. Bir tənqidçi-realist kimi Üzeyir bəy onu razı salmayan məsələləri bütün incəliklərinə qədər araşdırır, lakin vəzifəsini tənqid etməklə bitmiş hesab etmir, çıxış yolları göstərir, başqa xalqlardan və ölkələrdən örnəklər gətirir. Diqqətçəkən hal odur ki, bu məqalədə o, mövcud ağırlıq ictimai geriliyə görə sadə həmvətənlərini deyil, millətin öndə gedən tanınmışlarını qınayır. Onun "Həlmizə dair" yazısının məntiqi davamı kimi "Tərəqqi" qəzetinin 25 mart 1909-cu il tarixli 62-ci sayında "Filankas" imzası ilə "Ordan-burdan" rubrikasında dərc etdirdiyi "Təəssüflər olsun" məqaləsi bu baxımdan kifayət qədər maraqlıdır.

Ü.Hacıbəyli XX əsrin əvvəllərində bir xalq olaraq irəliləyən getməyə mane olan subyektiv səbəbləri göstərir və mövcud durumu bir körpən halı ilə müqayisə edir: "... biz tədə yerimək istəyən uşağa oxşayırdı ki, bəzə addım atıb sonra yuxılırdı; durub bir addım daha atır, amma ayaqları bir-birinə dolayıb onə yuxılırdı, yəni durur, addım atır, bədənə ağırlıq edib yuxılırdı, durur və i.a." O, uşağın yuxılıb-durması ilə xalqın irəliləyən getməkdir üçün "iki addım dala, beş addım qabağa" addımlaması arasında bir paralellik aparır; uşağın halını onun əzalarının cismani qüvvətsizliyindən görür, xalqın halətini isə "bizi qabağa aparən əzaların, yəni iş başında duranlarımızın qüvvətsizliyi" ilə bağlayır. Ü.Hacıbəyli bizim əzalarımızın, yəni iş başında duranlarımızın qüvvətsizliyinin fiziki deyil, məhz mənəvi qüvvətsizlik olduğunu vurğulayır. Bu, ədəbi bəhəslə düşündürən ən ağırlıq problemlərdən olmuşdur. Ona görə də belə məqalələrdə onun ünvanlı qnağı artıq ittiham halına keçir, xalqın öndə gedənlərini ayılda bilmək üçün qələmin sət üzüni çevirir: "Səminiyət, yəni canı-dildən işə giriməklilik yox! Fəaliyyət, yəni oyaq və ciddü-cəhd ilə iş görmək yox, hamısından bətdər mətanəti-qəlb, yəni cürrət, ürəkliklik yox, həvəs yox, şövq yox, arzu yox..."

Üzeyir bəy başbələnirlər gördüyü işləri yetərsiz və yarımcı hesab edir və bunun səbəblərini də açıb göstərir. Birinci səbəb budur ki, "bizim əzalarımız öhdələrinə götürdükləri bir işi o qədər aparırlar ki, nə qədər bu işi özbaşına gedə bilər. Amma elə ki, işin qabağına bir balaca əngəl çıxır və burada işi aparmaq üçün əngəli itələmək lazım gəlir, o halda əzalarımızın əl-ayağı boşalıb, işdən əl götürməyi məsləhət bilir. İş dəxi "Ördək, balıq və xərcəng" in çəkdikləri araba kimi hamanca yerində qalır...". Ü.Hacıbəyli ikinci səbəbi artıq bir dərd hesab edir və bəzi adamlarımızın dalınca getdikləri işlərin nədən ibarət olduğunu bilmədiklərini, gördüklərindən də bir nəticə hasil etmədiyini yazır. Ədəb xalqa bağlı işlərdə başbələnirdən bilik, bacarıq, həvəs və cürrət istəyir. Onun fikrincə milli oyanış və tərəqqi zamanın nəbzini tutmağı bacaran, xalqı öz arxasına aparmağı qadir olan hərəsarətli yetmişmiş, qüvvətli və istəklili şəxslərin olmasını tələb edir.

(Ardı var)

Səhbaz MUSAYEV, filologiya elmləri doktoru

da dərc etdirdiyi yazı bu baxımdan kifayət qədər xarakterikdir. Ü.Hacıbəyli yazıda keçən əsrin əvvəllərində erməni-türk (müsləman) münasibətlərini normallaşdırmaq üçün Şuşaya göndərilən general V.N.Qoloşapovun açıq-aşkar ermənilərin mövqeyini müdafiə etməsini, Şuşada azərbaycanlıların yaşadığı məhəlləni bir bəha-

na heç bir əndazəyə sığışmayan erməni vandalizminə dözməyən Azərbaycan xalqı 2020-ci ildə müqəddəs Vətən müharibəsinə qalxdı, dövlət-xalq birliyi və "dəmir yumruq"la ağzın düşməni müqəddəs torpaqlarımızın bərdəfəlik və əbədi olaraq təmizlədi. Ü.Hacıbəyli bütün həyatı boyu öz yaradıcılığında məhz xalqımızın mənəvi birliyi məsələsini qoymuş, həmvətənlərini erməni şərhinə, erməni fitnə-fəsadına qarşı ayıq olmağa səsləmişdir. Bu gün Azərbaycanın ərəzi bütövlüyünün və suverenliyinin tam bərpası, Qarabağ və Şərqi Zəngəzorda, o cümlədən Şuşada aparılan böyük quruculuq işləri həm də Üzeyir bəyin ideallarının tənənsəsidir.

Ü.Hacıbəylinin publisistikasında zamanın nəbzi döyünür, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan cəmiyyətini düşündürən elə bir problem yoxdur ki, böyük ədəb ona toxunmasın. O, publisistik sözün gücü ilə beynəlxalq yol tapmağı, şüurlarda dəyişikliklər etməyə çalışır, dövrün ən aktual məsələlərdən danışıqda fikir və mülahizələrinin hədəfə çatması üçün müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edirdi. Bu məqamda onun siyasi maarifçiliyindən bəhs etmək lazım gəlir və ədəbin bu qəbildən olan ərəsarətli siyasi publisistikadan dəyərli nümunələri kimi diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan ədəbin "Dövlət Dumasının açılması" məqaləsi kifayət qədər aktualdır və maarifləndirmə məqsədli yazılmışdır. Məqalə "İrşad" qəzetinin 11, 12, 14, 15 və 16 may 1906-cı il tarixli 110-114-cü saylarında təfərrüq şəkildə işıq üzü görmüşdür. Ü.Hacıbəyli Dövlət Duması, Dumanın formalaşmasını şərtləndirən ictimai-siyasi amillər, onun vəzifələri, cəmiyyət üçün əhəmiyyəti və sairə məsələlərə aydınlıq gətirməyi vacib hesab etmişdir. O, Dövlət Dumasının yaradılmasında hökumətin məcburiyyət qarşısında, bütün ölkəni iğtişaşların bürüməsi, məşhur tezisde deyildiyi kimi, "yuxarıları"nın köhnə qaydada idarə edə bilmədikləri, "aşağıları"nın isə köhnə qaydada yaşamaq istəmədikləri bir şəraitdə razılıq verdiyini yazırdı. Ü.Hacıbəyli Dumanın yaradılmasında xarici və daxili situasiyanı incəliklərinə qədər analiz edir və hökumətin məcburiyyət üzündən demokratik dəyişikliyi getdiyini yazırdı: "...O idi ki hökumət öz təzri-idarəsini, yəni dolanacaq üsulunu dəyişməyə məcbur olub, camaatın dövlət işlərinə qatışib, padşah ilə bir yerdə iş görməsinə razı oldu".

Üzeyir bəy daha sonra seçki məsələsinə aydınlıq gətirərək qeyd edir ki, camaat öz arasından ən layiqliləri seçib padşah yanında qurulan məclisdə qanun hazırlamağa göndərir. O, həmin məclisin əhəmiyyətindən bəhs edərək Yaponiya, İngiltərə, Almaniya kimi dövlətlərin məhz bunun sayəsində tərəqqiyə çatdıqlarını göstərmişdir. Ü.Hacıbəyli yazırdı ki, İran, Çin və Osmanlıda qanunlar qəbul edən bir qurumun olmaması səbəbindən həmin dövlətlər "onun-bunun yemi və xəyəri olubdur", əhəlisə də zillət içərisindədir... Ü.Hacıbəyli "seçilmişlər məclisi"nin ümumi adının parlament olduğunu, Rusiya hökumətinin bu məclisə "Qosudarstvennaya дума" adı qoyduğunu yazır: "Biz də

lərli birlikdə onları himayə edən qüvvələrin də ləkəli vicdanlarına yazılmışdır. Bədnam erməni cılızlığı o həddə çatmışdı ki, işğal dövründə Şuşada əslən şuşalı olan böyük ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərimizin - Natəvanın, Bülbülün, Üzeyir bəyin abidələri də güllələnmişdi. Erməni işğalına, heç bir əndazəyə sığışmayan erməni vandalizminə dözməyən Azərbaycan xalqı 2020-ci ildə müqəddəs Vətən müharibəsinə qalxdı, dövlət-xalq birliyi və "dəmir yumruq"la ağzın düşməni müqəddəs torpaqlarımızın bərdəfəlik və əbədi olaraq təmizlədi. Ü.Hacıbəyli bütün həyatı boyu öz yaradıcılığında məhz xalqımızın mənəvi birliyi məsələsini qoymuş, həmvətənlərini erməni şərhinə, erməni fitnə-fəsadına qarşı ayıq olmağa səsləmişdir. Bu gün Azərbaycanın ərəzi bütövlüyünün və suverenliyinin tam bərpası, Qarabağ və Şərqi Zəngəzorda, o cümlədən Şuşada aparılan böyük quruculuq işləri həm də Üzeyir bəyin ideallarının tənənsəsidir.

Ü.Hacıbəylinin publisistikasında zamanın nəbzi döyünür, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan cəmiyyətini düşündürən elə bir problem yoxdur ki, böyük ədəb ona toxunmasın. O, publisistik sözün gücü ilə beynəlxalq yol tapmağı, şüurlarda dəyişikliklər etməyə çalışır, dövrün ən aktual məsələlərdən danışıqda fikir və mülahizələrinin hədəfə çatması üçün müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edirdi. Bu məqamda onun siyasi maarifçiliyindən bəhs etmək lazım gəlir və ədəbin bu qəbildən olan ərəsarətli siyasi publisistikadan dəyərli nümunələri kimi diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan ədəbin "Dövlət Dumasının açılması" məqaləsi kifayət qədər aktualdır və maarifləndirmə məqsədli yazılmışdır. Məqalə "İrşad" qəzetinin 11, 12, 14, 15 və 16 may 1906-cı il tarixli 110-114-cü saylarında təfərrüq şəkildə işıq üzü görmüşdür. Ü.Hacıbəyli Dövlət Duması, Dumanın formalaşmasını şərtləndirən ictimai-siyasi amillər, onun vəzifələri, cəmiyyət üçün əhəmiyyəti və sairə məsələlərə aydınlıq gətirməyi vacib hesab etmişdir. O, Dövlət Dumasının yaradılmasında hökumətin məcburiyyət qarşısında, bütün ölkəni iğtişaşların bürüməsi, məşhur tezisde deyildiyi kimi, "yuxarıları"nın köhnə qaydada idarə edə bilmədikləri, "aşağıları"nın isə köhnə qaydada yaşamaq istəmədikləri bir şəraitdə razılıq verdiyini yazırdı. Ü.Hacıbəyli Dumanın yaradılmasında xarici və daxili situasiyanı incəliklərinə qədər analiz edir və hökumətin məcburiyyət üzündən demokratik dəyişikliyi getdiyini yazırdı: "...O idi ki hökumət öz təzri-idarəsini, yəni dolanacaq üsulunu dəyişməyə məcbur olub, camaatın dövlət işlərinə qatışib, padşah ilə bir yerdə iş görməsinə razı oldu".

Üzeyir bəy daha sonra seçki məsələsinə aydınlıq gətirərək qeyd edir ki, camaat öz arasından ən layiqliləri seçib padşah yanında qurulan məclisdə qanun hazırlamağa göndərir. O, həmin məclisin əhəmiyyətindən bəhs edərək Yaponiya, İngiltərə, Almaniya kimi dövlətlərin məhz bunun sayəsində tərəqqiyə çatdıqlarını göstərmişdir. Ü.Hacıbəyli yazırdı ki, İran, Çin və Osmanlıda qanunlar qəbul edən bir qurumun olmaması səbəbindən həmin dövlətlər "onun-bunun yemi və xəyəri olubdur", əhəlisə də zillət içərisindədir... Ü.Hacıbəyli "seçilmişlər məclisi"nin ümumi adının parlament olduğunu, Rusiya hökumətinin bu məclisə "Qosudarstvennaya дума" adı qoyduğunu yazır: "Biz də

öz türk dilimizdə Dövlət Duması, yaxud Məclisi-Məbusan deyirik". Ü.Hacıbəylinin parlament haqqında maarifləndirici fikirləri böyük sələfi M.F.Axundzadənin "Kəmalüddövlə məktubları"nda məhz parlament haqqında düşüncələri ilə üst-üstə düşür. Üzeyir bəy də M.F.Axundzadə kimi, yaxşı anlayırdı və xalqı başa salmağa çalışırdı ki, qanundankənar idarəçilikdə zor və sitəm əks-təsirə səbəb olur və bundan bütövlükdə cəmiyyət əziyyət çəkir. Şübhəsiz ki, həm M.F.Axundzadə, həm də Ü.Hacıbəyli öz dövrlərində Rusiya hakimi dairələrində cəmiyyət əziyyəti cəmiyyətə idarə olunmasının vacibliyini dərk və qəbul edən siyasi təfəkkür sahiblərinin olduğunu inanmırdılar. Onlar yaxşı bilirdilər ki, bu səhəddə atılan bütün addımlar siyasi rejimi qoruyub saxlamaq üçündür.

Ü.Hacıbəyli yazının davamında siyasi idarəçiliklə bağlı görüşlərini təqdim edir. Qanunların, ümumiyyətlə, olmadıq, hər şeyin bir nəfərin iradəsinə bağlı rejimləri o, "hökumətli-müstəqilə və müstəbədə", xalqın iradəsinin hesabına alındığı idarə üsulunu isə "hökumətli-məşrutə" kimi təqdim edir və hər ikisinin siyasi mahiyyətini açıqlayır. Müəllif hökumətin Dövlət Dumasına seçkilərdə bütün xalqın iştirakını əngəlləmək üçün ən müxtəlif süni məqsədlərlə əl atdığı, fəqət zaman dəyişdiyəndən geniş kütlələrin təzyiqləri altında güzəştə getməyə məcbur olduğunu yazır. O, 1905-ci ilin 17 oktyabrında çarın məcburiyyət qarşısında qalıb manifest imzaladığını qeyd edir və tarixə 17 oktyabr Manifesti kimi düşmüş sənədin əhəmiyyətindən bəhs edir. Manifestin imzalanması ilə əldə olunan azadlıqlara nəzər salmaq kifayətdir ki, siyasi rejim həmin vaxta qədər hansı qeyri-insani tədbirlər həyata keçirmişdir. Həmin azadlıqlar barədə Ü.Hacıbəyli yazırdı: "Yığılıb öz ehtiyaclarını danışmağı qadağan edən qanunları götürdü, ruslaşdırmağı və nosrani etmək və bir dindən o biri dinə keçməyə qoymamaq əmrini pozdu..." Siyasi hadisələri xronoloji ardıcılıqla izləyən Ü.Hacıbəyli məlüm manifestdən sonra hökumətin verdiyi sözə əməl etmədiyini yazır və onun irticaçı mahiyyətini açıb göstərir.

Ü.Hacıbəyli Dövlət Duması ilə bağlı mətbuatda müntəzəm yazılarla çıxış etmişdir. Onun "Dövlət Duması haqqında", "Vəkillərimiz nə tövr olmalıdır?", "Dövlət Duması və ministrlər", "Duma buraxıldı", "Dövlət dumasının buraxılmasına dair", "Dövlət duması buraxılacaq, yoxmu?", "Dumanın halı" və s. kimi yazılarında XX əsrin əvvəllərində Rusiyada və onun təsiri ilə Azərbaycanda gedən siyasi proseslər bütün yönərlə ilə öz əksini tapmışdır. Ədəbin "Vəkillərimiz nə tövr olmalıdır?" yazısı kifayət qədər maraqlıdır, aktual bir məsələyə həsr olunmuşdur. "İrşad" qəzetinin 1906-cı il 126-cı sayında dərc olunan yazı Bakı quberniyasında Dövlət Dumasına nümayəndələrin seçildiyi günlərdə işıq üzü görmüşdür.

Üzeyir bəy millətin vəkili olmağı böyük məsuliyyət və bir vicdan işi hesab edir, vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilməyəcəyini daxilən hiss edənləri bu yoldan çəkinməyə səsləyir və yazır: "Əhali tərəfindən vəkil olub, Dövlət Dumasına gedən şəxsə lazımdır ki, onu layiq bilib seçən əhalinin rifah və səadətə çalışmağı niyyətində, yalnız bir bu niyyətin həsulə gəlməsinə sərf-məhsən etsin. Bu yolda heç bir mümaniet görək onun qabağını kəsmə-

